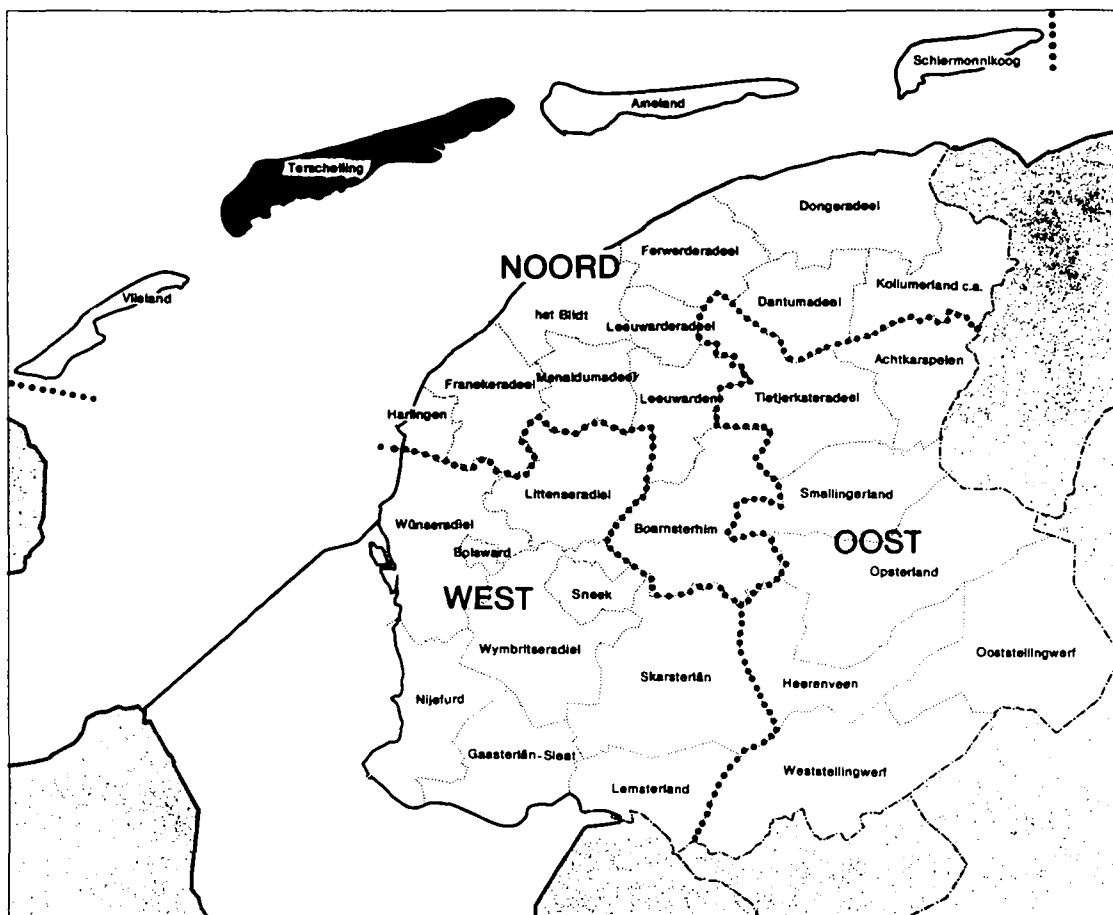

Monumenten Inventarisatie Project

concept GEMEENTEBESCHRIJVING

T E R S C H E L L I N G

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO NOORD

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING	3
2	BODEMGESTELDHEID	
2.1	Ontstaansgeschiedenis	3
2.2	Bodemsoorten	3
2.3	Reliëf	4
2.4	Waterbeheersing	4
2.4.1	Zeewering	4
2.4.2	Afwatering	5
3	GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD	
3.1	Grondgebruik	5
3.1.1	Situatie omstreeks 1850	5
3.1.2	Ontwikkeling 1850-1940	6
3.1.3	Ontwikkeling na 1940	6
3.2	Verkaveling	7
3.3	Landschapsbeeld	7
4	INFRASTRUCTUUR	
4.1	Landwegen	8
4.2	Bootverbinding	8
4.3	Militaire infrastructuur	8
4.4	Gas, Drinkwatervoorziening en Electriciteit	8
4.5	Kustverlichting	9
5	MIDDELEN VAN BESTAAN	9
5.1	Situatie omstreeks 1850	9
5.2	Ontwikkelingen 1850-1940	9
5.3	Ontwikkeling na 1940	10
6	NEDERZETTINGEN	
6.1	Algemeen	10
6.2	Ontwikkeling van de nederzettingen	11
6.2.1	Situatie omstreeks 1850	11
6.2.2	Ontwikkelingen tussen 1850 en 1940	11
6.2.3	Ontwikkelingen na 1940	12
6.3	Dorpen	12
6.3.1	West-Terschelling	12
6.3.2	Midsland	12
	LITERATUUR	14
	BIJLAGEN (Bijlage 1 Bevolkingsontwikkeling t.z.t. nog toevoegen)	

1 INLEIDING

De gemeente Terschelling omvat het grootste Friese Waddeneiland Terschelling en tevens het eilandje Griend, een vogelbroedgebied, gelegen halverwege Terschelling en Harlingen.

Ten westen van Terschelling ligt aan de andere zijde van het Vlie het eiland Vlieland en ten oosten, aan de andere zijde van het Amelander Gat, het eiland Ameland. Terschelling grenst in het noorden aan de Noordzee en in het zuiden aan de Waddenzee.

De oppervlakte land van de gemeente Terschelling (inclusief Griend?) bedraagt ca. 8.993 ha. (1988). Het eiland, dat op 1 januari 1988 4601 inwoners had, is ongeveer 30 km lang en bijna 4 km breed.

Sinds 1941 behoort Terschelling bij de provincie Friesland; daarvoor maakte het deel uit van Noord-Holland.

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis

In de Würmijstijd (± 12.000 - ± 8.500 v. Chr.) lag de Noordzee grotendeels droog. De opgewaaide en begroeide zandige strandwallen vormden in het Holoceen (vanaf ± 8.500 v. Chr.) de kustlijn. Op de zwakste plaatsen bezweek deze schoorwal door periodieke overstromingen (transgressiefasen) in tijden dat er sprake was van stijgende temperaturen en een rijzende zeespiegel. De echte doorbraken van de schoorwal vonden waarschijnlijk plaats rond de 10e eeuw. De verbrokkelde resten vormden zich in de 13de eeuw tot een rij eilanden, waaronder ook Terschelling.

Het eiland veranderde in de loop der jaren continu van vorm als gevolg van aan- en dichtslibbing en afslag. Zo groeide aan het einde van de 18de eeuw aan het oostelijke uiteinde de Boschplaat aan het eiland vast en vond omstreeks 1865 de volledige aanhechting plaats van de zandplaat de Noordsvaarder aan de westzijde.

Aan de wad-zijde was en is nog altijd sprake van een proces van afslag. Vooral de afslag van de buitendijkse Grieën is nu verontwaardigend, na de klei wordt ook het zand al aangetast.

Het eiland moet aan de wadzijde veel groter geweest zijn : de buitendijkse terreintjes zoals de Oel, de Keeg en de Ans, welke nog voortdurend afslaan, zijn ongetwijfeld de restanten van eerder prijsgegeven cultuurgronden.

Ook de noordzee-zijde van het eiland heeft het altijd zwaar te verduren gehad, momenteel vooral bij de duinen ten noorden van Hoorn-Oosterend en de zeereep van de Boschplaat.

2.2 Bodemsoorten

Aan de oppervlakte komen alleen jong-holocene afzettingen voor. De bodem bestaat grotendeels uit zeezand, wadzand en duinzand. Aan de

wadzijde komt kleiig zand en klei voor en op sommige plaatsen zware klei, vooral ten noordwesten van Midsland, waar de bovengrond venig is.

2.3 Reliëf

De duinen aan de noordzijde zijn de hoogste delen van het eiland. De hoogste duinen liggen voornamelijk aan de binnenzijde. Bekende toppen zijn de Waendune (31 m) bij West-Terschelling, de Koegelwieck (22 m) noordwestelijk van Hoorn en de Jan Thijssens duin (20 m) bij Oosterend.

Verder naar het zuiden neemt de hoogte af. De Terschellinger polder ligt voornamelijk tussen 50 en 150 cm boven N.A.P.; enkele delen liggen tussen 0 en 50 cm boven N.A.P. In de polder liggen enkele zacht glooiende hoogten, waarschijnlijk resten van een tweetal strandwallen, waarop de dorpen en de buurten liggen.

Het oostelijk deel en het westelijk deel van Terschelling bestaan ieder uit een uitgestrekte zandplaat, respectievelijk de Boschplaat en de Noordsvaarder.

2.4 Waterbeheersing

2.4.1 Zeewering

De duinen vormden aan de west-, noord- en oostzijde een natuurlijke bescherming tegen de zee.

Kort voor 1951 werd om het afbrokkelen van de duinen bij West-Terschelling tegen te gaan een stroomgeleidende dam aangelegd en de oude bedding van de Slink die langs de Dellewal stroomde dichtgeworpen.

Aan de wad-zijde was bedijking noodzakelijk. De eerste bedijking moet in de Middeleeuwen hebben plaatsgevonden; een nauwkeuriger datering is niet bekend. De dijk werd aangelegd op de tweede, zuidelijke strandwal; door sluizen kon bij eb het binnenwater geloosd worden.

De waddendijk is vermoedelijk herhaaldelijk weggeslagen en naar binnen verlegd, gezien de ingeschaarde kustlijn en de vele wielen die hier vroeger konden worden aangetroffen.

Omdat de oude zeewering niet langer betrouwbaar werd geacht werd in 1737 een binnendijk bij Hee aangelegd. De Wierdijk bij West-Terschelling was verzwakt door het opdringen van het Diep naar de zijde van het dorp. Om dezelfde reden werd in 1739 bij West-Terschelling de Nieuwe Dijk aangelegd (of zijn dit dezelfde dijken ?) Over de geschiedenis van de zeewering in de periode 1850-1940 is (nog) niets bekend.

De tegenwoordige dijk van de Terschellingerpolder sluit voorbij Ooster-end op de duinen aan. De dijk werd in de jaren '60 van deze eeuw sterk verbreed en verhoogd, tegelijkertijd werden er vele bochten uitgehaald en verscheidene wielen dichtgemaakt.

In tegenstelling tot Ameland en Schiermonnikoog hebben zich tussen de hooilanden in de omgeving van de dorpen en de meer zuidelijk

gelegen weidegronden geen oude dijken bevonden.

Het Nieuwland

Over de bedijking van de Stryper polder of Het Nieuwland is meer bekend. Omstreeks 1602 legden drie Amsterdammers een zomerkade om deze vooruitstekende driehoek; herhaaldelijke doorbraken maakten het leggen van een winterdijk noodzakelijk. Deze in 1650 aangelegde dijk was dertig jaar later al weer door de zee vernietigd. In 1858 kregen de kerkvoogdijen van Midsland en Hoorn vergunning tot een nieuwe bedijking, waarna geen overstromingen meer voorkwamen.

Bescherming van de Boschplaat en de Noordvaarder

Het hele gebied ten oosten van de Dwarsdijk is niet kunstmatig beschermd tegen het zeewater. Omstreeks 1930 legde Rijkswaterstaat een stuifdijk aan van de vaste noordzeeduinen tot aan de eerste duintjes dwars over het eiland, in de hoop dat door natuurlijke aangroeiing een stevige dijk zou ontstaan die het er achter liggende land beschermde tegen het water. Deze stuifdijk brak echter binnen een jaar door op verschillende plaatsen. Vervolgens werd een nieuwe dijk aangelegd van ca. 1½ m hoog, opnieuw vanaf de noordzeeduinen bij Oosterend, maar nu tot bij de Amelander duintjes. Thans is de stuifdijk door natuurlijke aangroeiing een hele duinenrij geworden met toppen van 10 tot 13 meter. Ook de Noordsvaarder is door een stuifdijk beschermd, welke voor 195.. door Rijkswaterstaat werd aangelegd op het noordoostelijke deel van het eiland.

2.4.2 Afwatering

In de Terschellinger polder vond en vindt de afwatering plaats via een aantal sloten die het overtollige water via een viertal sluisen op het wad lozen.

Vooraf ten noorden en ten westen van Midsland en zuidelijk van Formerum was de afwatering slecht, waardoor de gronden hier zeer drassig waren.

In het kader van de ruilverkaveling van 1947 werd de afwatering aanzienlijk verbeterd. Bij Kinum kwam een nieuwe sluis.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

3.1.1 Situatie omstreeks 1850

Het grondgebruik kwam omstreeks 1850 op alle Waddeneilanden voor een groot deel overeen. Het grotendeels onbegroeide duingebied diende als reserveweide voor het vee. De hogere zandgronden, grenzende aan de binnenduinen, waren als bouwland in gebruik, de lagere stukken en de veengronden dienden voor de hooiwinning. Daar

waar de afwatering behoorlijk was lagen enkele akkers tussen het hooiland. Het jonge zeekleigebied, werd in vroeger tijden overal gemeenschappelijk gebruikt als weidegrond. Op Terschelling waren een zestal eendekooien.

3.1.2 Ontwikkeling 1850-1940

Van de ontwikkelingen in het grondgebruik tussen 1850 en 1940 is vooral de afname van het areaal bouwland opvallend; in 1910 was er nog 477 ha bouwland, in 1940 nog maar 292 ha.

De eendekooi ten noorden van Midsland en de kooi in de polder tussen Hoorn en Lies werden vermoedelijk in deze periode opgeruimd. Voorbij de dwarsdijk werden (voor 1927) op de Grie drie nieuwe eendekooien aangelegd, zodat sindsdien op het eiland zeven eendekooien zijn, welke overigens momenteel niet meer alle in gebruik zijn.

Op de bebossing, de ontwikkeling van de cranberryteelt en de opkomst van recreatie en toerisme - drie andere belangrijke ontwikkelingen - wordt hierna nader ingegaan.

Bebossing

Ter bestrijding van het stuiven der duinen en het daardoor overstuiven van de landerijen begon Staatsbosbeheer in 1911 met het planten van dennen op het Oude Bokkenplak achter West-Terschelling. In totaal werd uiteindelijk ongeveer 650 ha. duin bebost, met uitzondering van de duinen bij Midsland. Later werden hier en daar naaldbossen omgezet in loofbossen.

Cranberryteelt

De Cranberry werd waarschijnlijk omstreeks 1840 op Terschelling geïntroduceerd met het legen van een vat aangespoelde bessen. De cranberry verspreide zich aanvankelijk spontaan maar werd later vooral na 1893 - aangeplant. De cranberry groeit op de zure en veenachtige bodems; op Terschelling in vochtige duinvalleien. Deze duinplakken werden door de staat verpacht. De cranberries worden in de nazomer geoogst en geëxporteerd. Deze vorm van tuinbouw nam in 1978 nog ca. 50 tot 60 ha. in beslag; vroeger moet dit aantal groter geweest zijn.

Recreatie en toerisme

Vanaf de jaren twintig kwam ook op Terschelling het toerisme op. Langzamerhand werden steeds meer delen van het eiland ingericht ten behoeve van de recreanten. Op diverse plaatsen werden zomerwoningen gebouwd en kampeerterreinen aangelegd.

3.1.3 Ontwikkelingen na 1940

Van de ontwikkelingen na 1940 moet vooral het voortgaande en omvangrijkere beslag op de ruimte voor recreatieve doeleinden genoemd worden; er werden verschillende nieuwe kampeerterreinen

aangelegd en recreatiewoningen gebouwd.

Andere ontwikkelingen zijn het verder teruglopen van het areaal bouwland en de ingebruikname van een gedeelte van de Noordsvaarder als oefen- en schietterrein voor de Luchtmacht.

3.2 Verkaveling

Het verkavelingspatroon anno 1850 van een groot deel van de Terschellinger polder lijkt op de essenverkavelingen in het zuidoosten van de provincie. Op Terschelling komen echter tussen het bouwland meer weiden voor. Veel percelen, vooral in de omgeving van Hee, waren omstreeks 1925 nog door heggen of boomwallen omgeven. Met het verdwijnen van veel bouwland verdwenen al voor 1950 ook veel boomsingels, hetgeen overigens ook een gevolg is geweest van slecht onderhoud.

Het oostelijke deel van de polder, voorbij Lies, was grotendeels niet verkaveld. Langs de hoofdweg lagen zeer veel kleine, smalle en loodrecht op de weg staande percelen (strokenverkaveling).

Een deel van de niet bedijkte Grie, rond de eendenkooien oostelijk van de dwarsdijk bij Oosterend, werd tussen 1850 en 1925 (wanneer precies ?) in cultuur gebracht en verkaveld. De percelen zijn ook hier lang en smal en staan loodrecht op de aangelegde wegen.

De polder Het Nieuwland heeft een rationele blokverkaveling met grote rechthoekige percelen.

Sinds de ruilverkaveling van 1947 is het verkavelingspatroon in een groot deel van de polder sterk gewijzigd. Vele kleine stukjes land maakten plaats voor grote blokvormige percelen. Rond de dorpen en langs de duinzijde van de polder bleven overigens verscheidene kleine percelen onaangeroerd.

3.3 Landschapsbeeld

De noordzijde van het eiland bestaat uit strand en uit duingroepen, waarvan de binnenzijde geheel begroeid is. Op enkele plaatsen zijn de duinen met dennen of gemengd bos beplant. Aan de binnenzijde van het duingebied staan zomerhuisjes en zijn kampeerterreinen aangelegd. Hier liggen overal lage duintjes van het oude duinlandschap, die vooral vroeger op verschillende plaatsen begroeid waren met heide.

Achter de duinen ligt de Terschellinger polder. Rond de dorpen was vroeger sprake van een essenlandschap met afwisselend akkers, weide- en hooiland, terwijl hier tegenwoordig bijna uitsluitend grasland wordt aangetroffen.

Het westen van het eiland bestaat uit een grote zandplaat, de Noordsvaarder. Het oosten van het eiland (de Boschplaat) bestaat ten noorden van de stuifdijk uit een zandplaat met enkele duinen en ten zuiden uit een kweldergebied (de Groede) en een viertal duincomplexen, welke van elkaar gescheiden zijn door een aantal slenken.

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Landwegen

Omstreeks 1850 was op Terschelling slechts één hoofdweg, welke in de lengterichting van het eiland liep, tussen West-Terschelling en de dwarsdijk bij Oosterend. Vanaf deze hoofdweg liepen verscheidene zijwegen naar het strand of de waddenkant. Rond de dorpen en aan de noordzijde van de polder langs de duinen lagen een aantal kleinere wegen. Door de duinen liepen een aantal paden naar het strand. Omstreeks 1850 waren de wegen op Terschelling nog onverhard.

De wegen bij/in West-Terschelling in 1907 bestraat; de hoofdweg over het eiland werd in 1910 verhard.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd mede ter bestrijding van de werkloosheid de Longway aangelegd, een aarden baan met rijwielpad van West naar Midsland. Mede ten behoeve van het opkomende toerisme werden door de duinen een aantal badwegen naar het strand aangelegd, waaronder de Heereweg bij Midsland en de Badweg bij Hoorn, welke laatste in 1926 werd geopend. De bad- of strandwegen van Formerum. Lies en Hoorn waren in 1958 nog schelpenpaden; die van Midsland en Oosterend straatwegen. In de aangelegde bossen kwamen rijwielen- en wandelpaden.

In het kader van de ruilverkaveling van 1947 werden verscheidene bestaande wegen rechtgetrokken en nieuwe wegen aangelegd, waarvan er enkele verhard zijn. Verder werd de hoofdroute werd bij Midsland en Formerum aan de zuidzijde om de dorpen heengeleid, zodat het doorgaande verkeer uit de dorpskernen wordt geweerd.

4.2 Bootverbinding

De verbinding met Harlingen op het vasteland werd tot in 1882 onderhouden per zeilvaartuig. Vanaf 1883 tot 1907 voer de stoomboot de "Terschelling" van de rederij Zur Mühlen uit Amsterdam, welke een dagelijkse post- en passagiersdienst onderhield tussen Terschelling en Harlingen. Na de Terschelling kwam de "Minister Kraus", welke tot 1933 in dienst bleef. Toen met de opkomst van het toerisme in de zomermaanden steeds meer passagiers vervoerd moesten worden werd 's zomers een tweede boot ingezet : de stoomboot de "Prinses Juliana".

4.3 Militaire infrastructuur

Op de kust van Terschelling zijn nog restanten aanwezig van de Atlantikwal waaronder enkele bunkers, welke in de Tweede Wereldoorlog in opdracht van de Duitsers werden gebouwd.

4.4 Gas, Drinkwatervoorziening en Electriciteit

Omstreeks 1910 (?) werd de gasfabriek "de Vooruitgang" gebouwd te West-Terschelling. Sinds 19... wordt het gas echter via een pijp-

leiding van de vaste wal betrokken. De oude gasfabriek, de gashouder (en de woning ?) werden gesloopt. Voor de aanleg van de gasleiding was men aangewezen op olie, kolen en turf. De olie werd per tankschip aangevoerd en vanuit de haven per tankauto naar de rest van het eiland.

Pas na de Tweede Wereldoorlog werden op Terschelling een pompstation en de eerste waterleidingen (1959) aangelegd, zodat men niet meer alleen van putten gebruik hoefde te maken. Bij Hoorn werd een watertoren gebouwd.

Omdat door de toename van het toerisme 's zomers onvoldoende water beschikbaar was, werd in 1979 een wadleiding aangelegd die het oostelijke deel van het eiland van drinkwater moet voorzien. Het water wordt bij Lies in een heuvel opgeslagen.

Aan het begin van de jaren dertig werd de N.V. Terschellinger Electriciteitsmaatschappij opgericht. Te Midsland werden een kantoor en centrale gebouwd.

4.5 Kustverlichting

De vuurtoren de Brandaris verrees in 1594 als kerktoren. Toen de toren niet als lichtbaken fungeerde werd stellig gebruik gemaakt van zogenaamde vuurboeten : op de duinen staande platforms waarop met kolen een vuur werd gestookt. In 1835-1837 werd de toren geheel ommetseld en als "nachtwaker" in ere hersteld. In 1907 werd de vuurtoren voorzien van electrisch licht; daarvoor werd gebruik gemaakt van petroleumlicht.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Situatie omstreeks 1850

Omstreeks 1850 waren vooral de landbouw, de zeevaart en de visserij de bestaansbronnen van de Terschellinger bevolking. Binnen de landbouw was vooral de veeteelt van belang. De akkerbouw stond in dienst van de veeteelt; behalve aardappelen (en op kleine schaal wat rogge, haver, gerst, bonen en erwten) werden voornamelijk gewassen ten behoeve van wintervoer voor het vee verbouwd. De bedrijven waren klein.

Omstreeks 1850 waren verder op Terschelling twee korenmolens aanwezig en een scheepswerf. Ook de paardenfokkerij zorgde voor enige inkomsten. Van enige industrie was op Terschelling geen sprake, wel van enige plaatselijk verzorgende "bedrijvigheid" in de vorm van smederijen, wagenmakerijen en schilder- en timmerbedrijven.

5.2 Ontwikkelingen 1850-1940

Van de ontwikkelingen tussen 1850 en 1940 moeten genoemd worden : het zo goed als verloren gaan van de visserij als bron van inkomsten tussen 1909 en 1930; het achteruitgaan van de werkgelegenheid in de zeevaart, vooral na 1930, waardoor vele zeevarenden naar de

grote havensteden op het vasteland vertrokken. Deze achteruitgang was eigenlijk al op gang gekomen na de aanleg van het Noordzeekanaal en het Noordhollandsch kanaal waardoor de schepen niet langer meer door het Vlie hoefden te varen om bij de steden aan de voormalige Zuiderzee te komen.

De naast elkaar gelegen scheepswerven van de Gebr. Krul en Amels moesten worden opgeheven als gevolg van het verdwijnen van houten schepen. De schuren en terreinen zijn overgegaan naar rederij Doeksen.

Het opkomende toerisme zorgde echter voor aanvullende inkomsten uit de bouw en inrichting van zomerwoningen, overnachtingen in hotels, pensions, kampeerboerderijen en op kampeerterreinen, het vervoer van toeristen en extra bestedingen in winkels en horeca-establisementen.

De oude korenmolen van Formerum werd in 1888 afgebroken; de korenmolen die bij West-Terschelling had gestaan was echter in 1876 verplaatst naar Formerum, zodat men hier toch de beschikking bleef houden over een korenmolen. In 1909 werd de molen uitgerust met een petroleummotor, die later vervangen werd door een dieselmotor, om niet alleen op windkracht te zijn aangewezen.

Omstreeks 1916 werd te Lies de coöperatieve stoomzuivelfabriek "Terschelling" opgericht, ter vervanging van drie handkracht fabriekjes.

5.3 Ontwikkelingen na 1940

Na 1940 werd het toerisme één van de belangrijkste bronnen van inkomsten. Het aandeel van de landbouw werd kleiner; de zuivelfabriek werd in 1975 gesloten. De naast de fabriek in dezelfde stijl opgetrokken woning werd gesloopt en vervangen door nieuwbouw. In januari 1976 werd in de fabrieksgebouwen een biologisch dynamisch zuivelfabriekje gevestigd, dat in 1989 weer gesloten is. De molen van Formerum doet sinds 1964 alleen nog maar dienst als een soort koffiebar.

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

De huidige nederzettingen zijn Baaiduinen, Formerum, Halfweg, Hee, Hoorn, Kaart, Kinum, Landerum, Lies, Midsland, Oosterend, Seerijp en West-Terschelling. Op Terschelling komt (afgezien van genoemde gehuchten) weinig of geen verspreide bebouwing voor. In tegenstelling tot op Ameland werden hier in het kader van de ruilverkaveling geen boerderijen vanuit de dorpen naar de polder verplaatst.

Bevolkingsontwikkeling. (Nog nazoeken).

6.2 Ontwikkeling van de nederzettingen

Eerst wordt ingegaan op de ontwikkeling van de nederzettingen in het algemeen. Vervolgens wordt nader ingegaan op de ontwikkeling van West-Terschelling en Midsland.

6.2.1 Situatie omstreeks 1850

Omstreeks 1850 was op Terschelling een - vergeleken met de andere Waddeneilanden - relatief groot aantal (kleine) nederzettingen aanwezig. Deze alle van oorsprong agrarische nederzettingen waren ontstaan op de hoger gelegen zandgronden ten zuiden of aan de rand van de duinen.

Zoals gezegd was op het eiland slechts één hoofdweg, welke in de lengterichting van het eiland liep en waaraan de meeste nederzettingen waren gelegen. Het merendeel van de bebouwing was aan deze hoofdweg gesitueerd, waardoor de meeste nederzettingen als weg-dorpen getypeerd kunnen worden.

Een belangrijke uitzondering hierop vormt **West-Terschelling**, het grootste dorp op het eiland, dat al enkele eeuwen geleden zijn agrarische karakter had verloren en zich ontwikkelde tot een dicht bebouwd havenplaatsje.

Aan de wadzijde van het westelijke deel van het eiland moet veel landbouwgrond verloren zijn gegaan. In de 17de eeuw lag even westelijk van West-Terschelling nog een drietal gehuchten welke op de kaart van 1854 niet meer zijn aangegeven. Behalve Wolmerum dat door de Waddenzee werd verzwolgen, lagen hier Stattum (ter plaatse van het huidige Halfweg) en Schitterum.

Het midden en oosten van Terschelling wordt aangeduid met "Oost". Vanuit het westen gezien was het eerste gehucht het nog bestaande Hee, westelijk daarvan lag Kaart en meer naar het zuiden lagen Kinnum en het inmiddels verdwenen Stortum. Oostelijk van Kaart lag Midsland, het grootste en dichtst bebouwde dorp op Oost. Zuidwestelijk van Midsland lag het gehucht Seerijp (Stryp). Na Midsland volgden de nog bestaande gehuchten Landerum, het in een kring rond een langwerpige es gebouwde Formerum, Lies en het dorp Hoorn, waar de boerenhuizen geschaard langs de weg waren gelegen. In het meest oostelijke deel van de polder lag het gehucht Oosterend.

6.2.2 Ontwikkelingen tussen 1850 en 1940

Behalve West-Terschelling en Midsland zijn de nederzettingen tussen 1850 en 1940 nauwelijks gegroeid; de ontwikkelingen bleven beperkt tot enkele, kleine aanvullingen en invullingen, vooral bij Formerum en Hoorn. De opkomst van het toerisme liet vooral na 1920 zijn sporen na in de vorm van de bouw van hotels, pensions, badpaviljoens en de eerste zomerwoningen. Veel boerderijen werden kampeerboerderijen en particulieren gingen kamers verhuren. In deze periode onstonden ook Halfweg en Baaiduinen.

6.2.3 Ontwikkelingen na 1940

De ontwikkeling van het toerisme op Terschelling ging na de Tweede Wereldoorlog in een hoog tempo voort. Vooral tussen de dorpen en de duinen kwam veel nieuwe bebouwing tot stand, waaronder vele zomerwoningen. Ook ontstonden West-aan-Zee en Midsland-aan-Zee.

6.3 Dorpen

6.3.1 West-Terschelling

West-Terschelling is het grootste dorp op het eiland. Hoewel daar momenteel weinig of niets meer van zichtbaar is, moet het dorp een agrarische oorsprong hebben. Tegenwoordig ligt West-Terschelling ingeklemd tussen duinen en zee, maar vroeger zouden hier ook landbouwgronden geweest zijn, welke waarschijnlijk door het opdringen van de duinvoet en de invloed van de zee weer verdwenen zijn. Het dorp is aan het einde van de 16de en aan het begin van de 17de eeuw sterk gegroeid als gevolg van de vestiging van zeelieden, schippers en loodsen. Deze ontwikkeling tot havenplaats was mede mogelijk op grond van de ligging nabij het Vlie, een belangrijke verbinding tussen de Noordzee en de voormalige Zuiderzee. Als gevolg van de grote brand van 1666 zijn de meeste huizen van recent datum. Rond de "baai" bij West-Terschelling werd (omstreeks de tweede helft van de 18de eeuw ?) een stenen dam aangelegd. Dit plaatsje met zijn compacte bebouwing en rechthoekige stratenpatroon ligt gedeeltelijk in en op de duinen, waardoor de straten enige helling vertonen.

Langs de weg over het duin naar de polder kwamen uitbreidingen in de vorm van lintbebouwing tot stand, waaronder ook de Zeevaarschool van 1917/18, welke in 1935 werd uitgebreid met een internaat. Ook in deze tijd (?) verrezen verscheidene riante rentenierswoningen aan de Dellewal.

Nieuwere uitbreidingen vonden plaats in de noordelijke beboste duingebieden, waaronder een nieuwe R.K. kerk, een bejaardencentrum (1966) en buiten het dorp een nieuw raadhuis. In de duinen bij het strand onstond West aan Zee.

6.3.2 Midsland

Midsland is van oorsprong een wegdoorp maar had omstreeks 1850 al een complexer stratenpatroon. De bebouwing is hier dichter dan in de andere dorpen op Oost. In het centrum van het dorp ligt de Hervormde kerk, welke in 1880 werd gebouwd ter plaatse van de afgebroken gotische kerk.

Tussen 1927 en 1949 werden enige woningen gebouwd aan de weg naar de begraafplaats (het Stryper kerkhof) Ook elders vonden enkele aanvullingen plaats. In dezelfde periode onstond tevens de eerste bebouwing in de vorm van zomerwoningen en een badpaviljoen, dichtbij het strand in de duinen en langs de Heereweg, op enige afstand van het dorp.

Na de Tweede Wereldoorlog groeide deze concentratie van bebouwing uit tot het huidige Midsland aan Zee. Ook onstond tussen het dorp en de duinen, langs de duinweg "Midsland-Noord", eveneens los van de oude kern en voor een groot deel bestaande uit zomerwoningen. Aan de zuidzijde van het dorp sluiten de uitbreidingen wel aan op het oude dorp.

LITERATUUR

ALGEMEEN

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk: Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspecten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied (1-1-1985 t/m 1-1-1989), nr. 125. Leeuwarden 1989.

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

K. Jansma. Friesland en zijn 44 gemeenten. Leeuwarden, 1981.

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

TERSCHELLING

J. A. Acket. Het eiland Terschelling in zijne eigenaardigheden geschetst.

Will Conijn. Terschelling. 's-Gravenhage 1978.

Dr. J.W. van Dieren. De lof van Schellingerland. Oorspronkelijke uitgegeven door de V.V.V. "Terschelling Vooruit" te Terschelling Fascimile-uitgave van de oorspronkelijke druk van 1934, Terschelling 1985.

E.T.I.F. Sociaal-economisch rapport betreffende de gemeente Terschelling. 1951.

Okke Haverkamp. Terschelling : land van duinen, bos en polders. Oosterwijk, 1946.

G. Knop. Schylgeralân. Een beschrijving van land en volk van het eiland Terschelling. Leiden 1946.

Ytsen Kooistra en Inne Heerma. Terschelling: een waddeneiland! Wat een eiland. Stichting Atalante, Uffelte, z.j.

S. J. van der Molen. Terschelling van Noordsvaarder tot Bosplaat. 's-Gravenhage 1978.

Dr. G. Smit. De agrarisch-maritieme structuur van Terschelling omstreeks het midden van de negentiende eeuw. Groningen / Leeuwarden 1971.

Stichting ons Schellingerland. Terschelling .... vroeger, dl. 1 en 2. Herdruk, mei 1971.

S. van der Werp. Terschelling in oude ansichten. Zaltbommel 1982.

Sikko van der Werp. Verdwenen plekjes ... Terschelling 1930-1980. Groningen 1981.

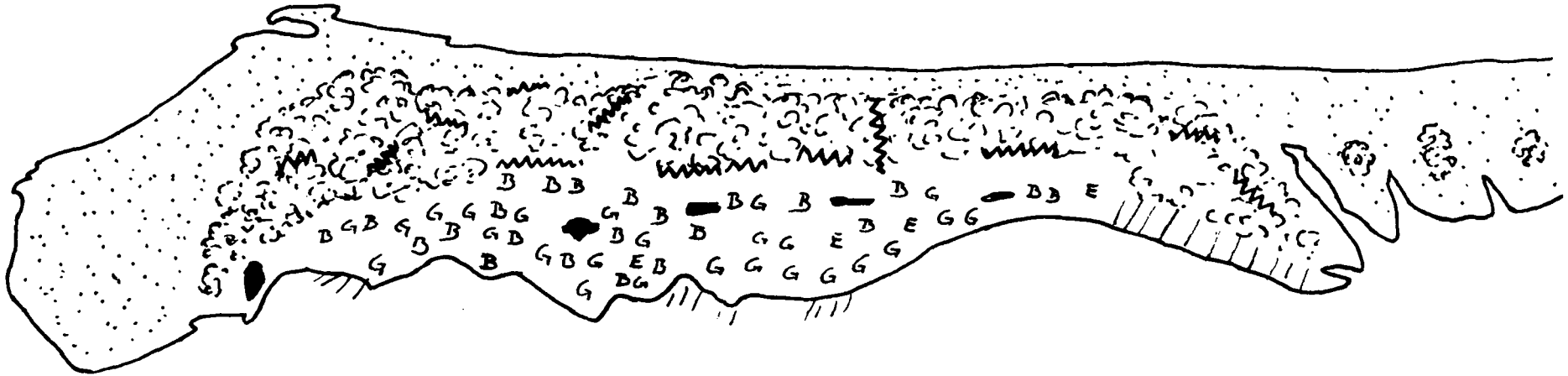
Kaartmateriaal :

Militaire Topografische Kaart 1861 (verkend in 1854)

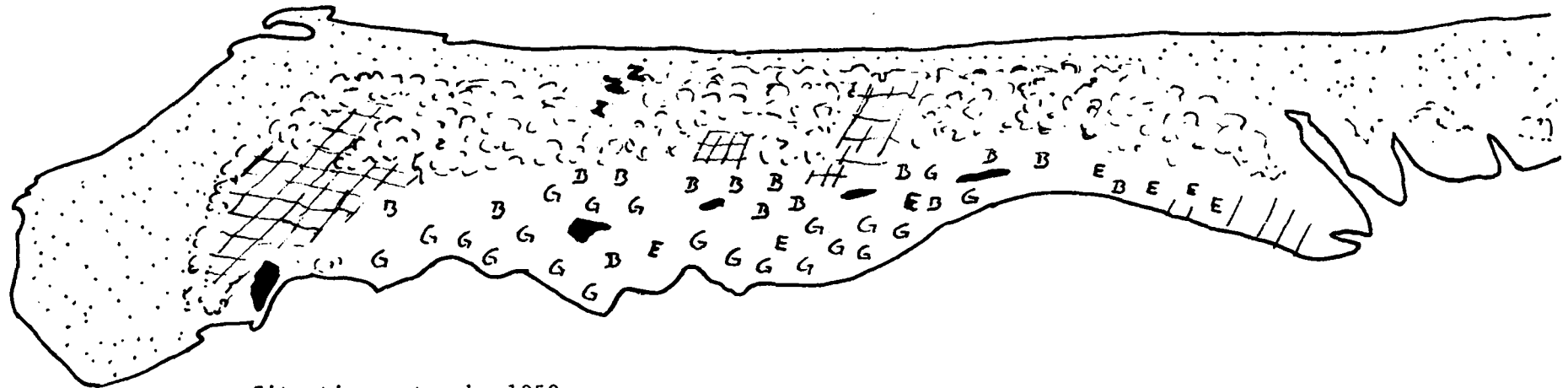
Topografische Kaart 1932 (verkend in 1927)

Topografische Kaart 1949 (verkend in 1927, ged. herzien in 1949)

Kaart
Grondgebruik

Situatie omstreeks 1850, Naar : *Kultuurhistorische Aspecten van het Friese Landschap*. Buro Bügel/van Dijk B.V.

Situatie omstreeks 1950

Strand

Duinen

Woeste gronden buiten de duinen

Bos

Grasland

Bouwland

Zomerhuisjes

Eendenkooi

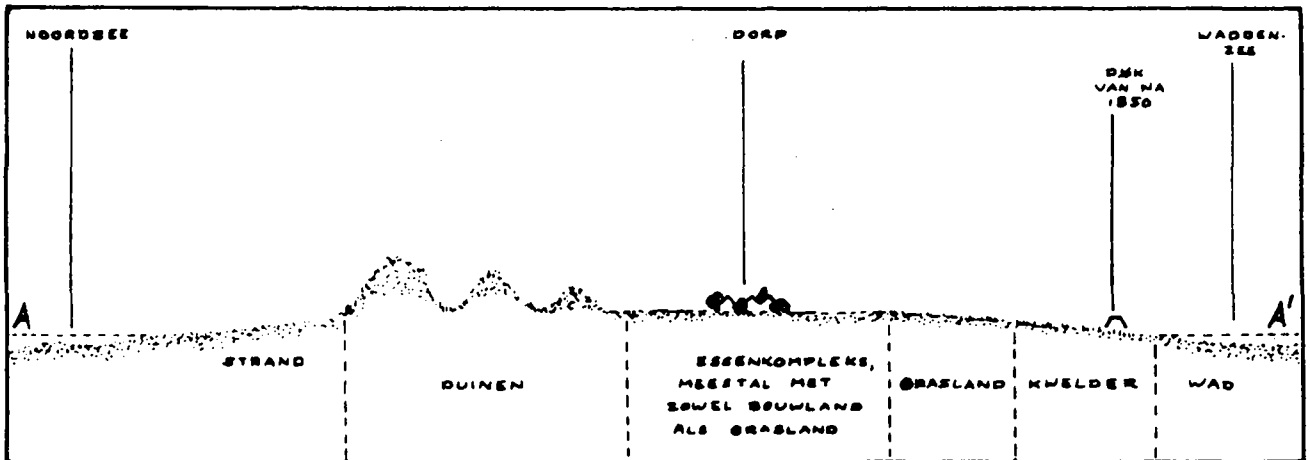
Heide

Kaart

Landschap, situatie 1850

Dwarsdoorsnede en overzicht

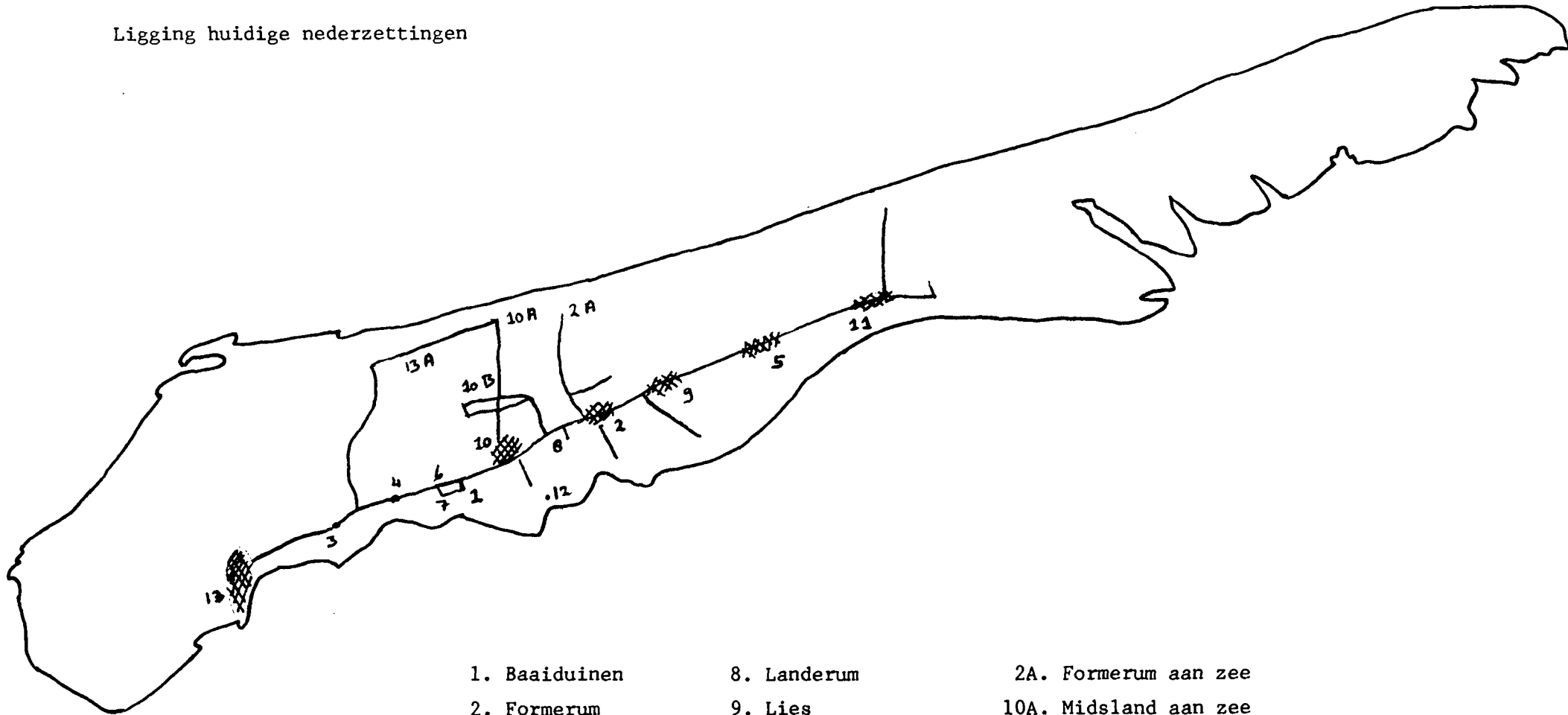

- Langs de Noordzeekust ligt de beschermende duinenrij.
- Achter de duinen liggen de dorpen met de bijbehorende landbouwgronden. Bouwland vindt men hoofdzakelijk dicht bij de dorpen; grasland vindt men ook verder van het dorp in de lager gelegen delen.
- Aan de kant van de Waddenzee vindt men de kwelders; de huidige dijken zijn meestal van na 1850.

Bron : Kulturhistorische aspecten van het Friese Landschap,
Buro Bügel/van Dijk B.V. Groningen 1979.

Kaart

Ligging huidige nederzettingen

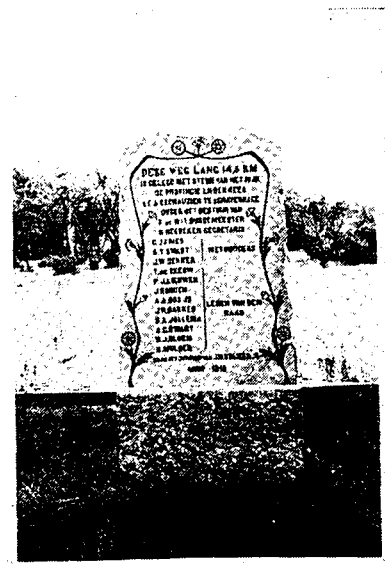
1. Baaiduinen
2. Formerum
3. Halfweg
4. Hee
5. Hoorn
6. Kaart
7. Kinnum

8. Landerum
9. Lies
10. Midsland
11. Oosterend
12. Seerijp
13. West-Terschelling

- 2A. Formerum aan zee
- 10A. Midsland aan zee
- 10B. Midsland Noord
- 13A. West aan zee

Dorspr. functie : Herdenkingssteen
Huidige functie : Herdenkingssteen
Naam :
Situering : BIJ
Adres : Hoofdweg 2
8897 HZ Oosterend
Bouwja(a)r(en) : 1910
Inventarisatiedatum : 19900528
Motivering : Cultuurhistorisch Belang
Foto-negatiefnummers : 90.76 (14)
Unieke Code : FR-TER-1

Dorspr. functie : Boerderij; Type: Stelp
Huidige functie : 2 recreatiewoningen
Naam :
Situering :
Adres : Lijkweg 29
8897 HX Oosterend
Bouwja(a)r(en) : 1896
Inventarisatiedatum : 19900528
Motivering : Documentatie; Type
Foto-negatiefnummers : 90.76 (15,16,17)
Unieke Code : FR-TER-2

Dorspr. functie : Woonhuis + schuur
Huidige functie : Woonhuis + herberg
Naam :
Situering :
Adres : Dorpsstraat 74
8896 JG Hoorn
Bouwja(a)r(en) : 1914
Inventarisatiedatum : 19900528
Motivering : Decoratie; Functie;
Cultuurhistorisch belang
Foto-negatiefnummers : 90.76 (18,19,20)
Unieke Code : FR-TER-3

COLOFON

Opdrachtgeefster : Gedeputeerde Staten van Friesland
Uitgave : Provincie Friesland, 1990
Ontwerp omslag : Afdeling Kartografie
Druk : Drukkerij Provincie Friesland

Samenstelling (tekst en fotografie) :

Medewerkers Monumenten Inventarisatieproject

M. Fermo
D. van Weezel Errens
G. Derks

Secretariaat : M. de Haan-Zwaagstra
B. Sternsdorff-v.d. Heide

Projectleiding : R. Terpstra

Het inventarisatieproject wordt begeleid door een commissie bestaande uit de volgende personen :

G. Elzinga, Fries Museum
G.P. Karstkarel, Stichting Moderne Architectuur Friesland
R. Terpstra, beleidsmedewerker afdeling Bouwen en Wonen
W. Tieks (Voorzitter), Hoofd afdeling Bouwen en Wonen
S. v.d. Veen, Vereniging van Friese Gemeenten
S. v.d. Woude, Rijksarchief Friesland